

VU Research Portal

Inleiding: nieuw scheidingsrecht en meer nieuws op stapel

Coenraad, L.M.; Antokolskaia, M.V.

published in

Het nieuwe scheidingsrecht. Ouderschapsplan, positie van het kind, regierechter en collaborative divorce 2010

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Coenraad, L. M., & Antokolskaia, M. V. (2010). Inleiding: nieuw scheidingsrecht en meer nieuws op stapel. In M. V. Antokolskaia, & L. M. Coenraad (Eds.), *Het nieuwe scheidingsrecht. Ouderschapsplan, positie van het kind, regierechter en collaborative divorce* (pp. 9-16). Boom Juridische uitgevers.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Inleiding: nieuw scheidingsrecht en meer nieuws op stapel

Masha Antokolskaia en Lieke Coenraad

De onderzoeksgroep Personen- en familierecht van de Vrije Universiteit Amsterdam is al een flink aantal jaren bezig met de onderzoekslijn 'Echtscheiding en haar gevolgen'. In het kader daarvan werd in september 2006 het eerste VU-symposium over het echtscheidingsrecht georganiseerd. De bijdragen aan dit symposium werden in de bundel *Herziening van het echtscheidingsrecht. Administratieve echtscheiding, mediation, voortgezet ouderschap* gepubliceerd.¹ Op dat moment werd door de regering en de voorstanders van de administratieve echtscheiding door middel van twee concurrerende wetsvoorstellen² strijd gevoerd over de administratieve echtscheiding. Er was toen nog goede hoop dat de administratieve echtscheiding snel zou worden ingevoerd en er werd heftig over het ouderschapsplan gedebatteerd. De Kamerdebatten toonden een grote behoefte aan meer duidelijkheid over verschillende onderwerpen, zoals de vereisten voor de erkenning van de administratieve echtscheiding in het buitenland, de inhoud van het Deense administratieve echtscheidingsrecht, de mogelijke strijd van het verplicht ouderschapsplan met artikel 6 EVRM en de vraag of het verplicht ouderschapsplan in het belang van het kind is. Het doel van het symposium destijds was om de krachten van wetenschappers te bundelen om die vragen te beantwoorden.

In mei 2009 volgde het tweede VU-symposium over het echtscheidingsrecht. De situatie is op dat moment geheel anders dan in 2006: de administratieve echtscheiding is voorlopig van de baan, het verplicht ouderschapsplan is ingevoerd en tal van nieuwe veranderingen, zoals de interactieve scheiding, de *collaborative divorce*, de regierechter en de echtscheidingsnotaris zijn op de agenda geplaatst. Ook deze nieuwe situatie vraagt om een wetenschappelijke analyse. Het doel van het tweede symposium is om wetenschappers en praktijkdeskundigen het podium te geven om zich over deze nieuwe verschijnselen uit te spreken. Deze bundel bevat de bijdragen die tijdens het symposium zijn gepresenteerd.

1 M.V. Antokolskaia (red.), Amsterdam: SWP 2006.

2 Initiatiefwetsvoorstel van het VVD-Kamerlid Luchtenveld Wet Beëindiging huwelijk zonder rechterlijke tussenkomst en vormgeving voortgezet ouderschap, *Kamerstukken II* 2004/05, 29 676, nr. 1-3 en regeringsvoorstel Wet bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding, *Kamerstukken II* 2004/05, 30 145, nr. 1-4.

In november 2008 heeft de Eerste Kamer het voorstel van Wet bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding aangenomen en de wet is op 1 maart 2009 in werking getreden.³ Met deze wet wordt in bepaalde opzichten gebroken met de traditie van liberalisering en vereenvoudiging van het scheidingsrecht, die de ontwikkeling van de Nederlandse wetgeving sinds 1971 heeft gekenmerkt. De indruk dat deze koerswijziging op bewust beleid van het huidige kabinet is gebaseerd, wordt versterkt door de namens het kabinet door minister Rouvoet van Jeugd en gezin (CU) aangeboden gezinsnota *De kracht van het gezin*. Daarin staat in heldere bewoordingen dat 'de laatste jaren (...) een verschuiving te zien [hebben] gegeven in de wetgeving rond echtscheiding: waar het accent eerst lag op zo eenvoudig mogelijke echtscheidingsprocedures, is de nadruk verschoven naar zorgvuldigheid met name in situaties waarbij kinderen betrokken zijn'.⁴ Zorgvuldigheid en eenvoud worden dus als tegenpolen gepresenteerd. Minder eenvoudig betekent echter ook: minder toegankelijk. De wijzigingen die (echt)scheiding meer zorgvuldig, maar minder toegankelijk maken, houden in:

- de afschaffing van de flitsscheiding zonder een administratieve scheiding in te voeren;
- de afschaffing van de mogelijkheid om een geregistreerd partnerschap buitengerechtelijk te ontbinden voor partners die gezamenlijk het gezag over kinderen uitoefenen;
- de invoering van een in beginsel verplicht ouderschapsplan voor scheidende echtgenoten, geregistreerd partners en ouders in informele relaties die gezamenlijk het gezag over kinderen uitoefenen.

Een meer zorgvuldige scheiding wordt vooral in het belang van het kind bepleit. In deze bundel worden deze jongste ontwikkelingen dan ook in de eerste plaats bekeken vanuit het perspectief van het belang van het kind. De nieuwe regeling wordt soms uitdrukkelijk en soms stilzwijgend gebaseerd op de veronderstelling dat de verzorging en opvoeding door beide ouders altijd in belang van het kind is. Onder dit motto is aan de regeling van het ouderlijk gezag gesleuteld om de mogelijkheden van toekenning van gezamenlijk gezag uit te breiden en het begrip 'gezamenlijk gezag' van meer inhoud te voorzien. Daartoe zijn de volgende nieuwe normen in de wet opgenomen:

- het kind heeft na de scheiding in beginsel recht op gelijkwaardige verzorging en opvoeding door beide ouders (art. 1:247 lid 4 BW);
- met betrekking tot ouders met gezag wordt niet meer gesproken over omgang, maar over verdeling van zorg- en opvoedingstaken (art. 1:253a BW en art. 815 lid 3 sub a Rv);⁵
- de verzorgende ouder is verplicht om de ontwikkeling van de banden van het kind met de niet-verzorgende ouder te bevorderen (art. 1:247 lid 3 BW);
- het kind heeft het recht op omgang met beide ouders (art. 1:377a lid 1 BW);

3 Stb. 2008, 500. Inwerkingtreding Stb. 2009, 56.

4 Nota Gezinsbeleid 2008: *De kracht van het gezin*. Bijlage bij *Kamerstukken II* 2008/09, 30 512, nr. 4, p. 64.

5 Vgl. ook Hof Den Haag 25 maart 2009, LJN BH9279 en Hof Den Haag 10 juni 2009, LJN BJ3334.

- de niet met gezag belaste ouder heeft het recht en de verplichting tot omgang met zijn kind (art. 1:377a lid 1 BW);
- het in de rechtspraak ontwikkelde zogenaamde ‘klem en verloren’-criterium voor de toekenning van eenhoofdig gezag is gecodificeerd en uitgebreid tot alle situaties waarin over de verkrijging van gezamenlijk gezag wordt beslist (art. 1:251 lid 1 sub a BW).

Deze deels declaratieve maatregelen zijn ingevoerd om gezamenlijk gezag na scheiding een meer concrete invulling te geven en de positie van de uitwonende ouder te versterken. De keerzijde van deze maatregelen – gericht op verzorging en opvoeding van het kind door beide ouders – is echter dat conflicterende ouders met gezamenlijk gezag meer mogelijkheid hebben om hun geschillen over de hoofden van de kinderen uit te vechten. Empirisch onderzoek wijst echter uit dat de veronderstelling dat de verzorging en opvoeding van het kind door beide ouders in het belang van het kind is, niet altijd klopt. In gevallen van aanhoudende conflicten tussen ouders is het beter voor het kind om minder of geen contact met de uitwonende ouder te hebben, dan veel contact met die ouder waarbij het kind aan ouderlijke ruzies wordt blootgesteld.⁶

In het licht van deze conclusie kan men zich afvragen of de wetgever goed bezig is met de steeds verdere uitbreiding van de inhoud van het gezamenlijk gezag. De fundamentele vraag die daarbij rijst is of een zo breed ingevuld gezamenlijk gezag nog in het belang van het kind is. In de bijdrage van Christina Jeppesen de Boer wordt deze vraag behandeld aan de hand van de vergelijking van de recente ontwikkelingen in het Nederlandse en het Deense recht.

De invoering van het verplicht ouderschapsplan heeft voorlopig meer vragen dan antwoorden met zich gebracht. Een van de vragen is in hoeverre het ouderschapsplan nu verplicht is bij echtscheiding op eenzijdig verzoek. De wettekst laat in dit opzicht geen ruimte voor twijfel: artikel 815 Rv geldt immers zowel voor de echtscheiding op gemeenschappelijk als op eenzijdig verzoek. De parlementaire geschiedenis schept echter onduidelijkheid op dit punt. Toen het wetsvoorstel in de Eerste Kamer de steun van het CDA – de eigen partij van de minister van Justitie – dreigde te verliezen, stelde de minister de bezorgde senatoren gerust met de bewering dat in gevallen waarin door het ontbreken van het ouderschapsplan niet-ontvankelijkheid zou dreigen ‘de mogelijkheid [bestaat] voor elk van beide partijen om een eenzijdig verzoek in te dienen’ en typeerde hij deze mogelijkheid als ‘de terugvalmogelijkheid’.⁷ Om mogelijke misverstanden te voorkomen heeft CDA-senator Franken het punt nogmaals speciaal aan de orde gesteld: ‘Welnu, die niet-ontvankelijkheid geldt, zo heb ik de minister van Justitie begrepen, alleen voor het gemeenschappelijk verzoek. Dus het mag niet iets te maken hebben met de toegang tot de rechter. Ik zou dat voor de wetsgeschiedenis die wij hier nu schrijven, toch even duidelijk willen onderstrepen.’⁸ Navraag door Antokolskaia bij de ambtenaren van de directie wetgeving die betrokken waren bij dit wetvoor-

⁶ A.P. Spruijt, ‘Omgang met scheidingskinderen en ouderlijke ruzies’, *FJR* 2009, p. 46.

⁷ *Handelingen I* 2008/09, 8, p. 403.

⁸ *Handelingen I* 2008/09, 8, p. 409.

stel, leverde het volgende antwoord op: de verplichting om een ouderschapsplan te presenteren geldt ook voor het eenzijdig verzoek.

Sylvia Wortmann bepleit in haar bijdrage een voor de praktijk bruikbare benadering van de regeling van het ouderschapsplan, waarin het ouderschapsplan niet zo verplichtend is als gedacht. Kort samengevat komt haar betoog op het volgende neer. Een gemeenschappelijk verzoek van scheidende ouders zal, gelet op de huidige praktijk, gepaard gaan met een voldoende ouderschapsplan. Zijn ouders daarentegen niet in staat om een ouderschapsplan te produceren, dan zal een van hen een eenzijdig verzoek indienen. Verzoeker moet aangeven waarom het niet gelukt is om een ouderschapsplan te maken en hoe hij of zij denkt over de invulling van het ouderschap na scheiding. De wetsgeschiedenis leert dat de toegang tot de rechter in dit geval gewaarborgd is, omdat de rechter de eis van artikel 815 lid 6 Rv dat 'stukken redelijkerwijs niet kunnen worden overgelegd' ruim moet opvatten. Wortmann concludeert dan ook dat 'een eenzijdig scheidingsverzoek dat geen ouderschapsplan omvat daarom nimmer om deze reden niet-ontvankelijk [zal] zijn'.

De eerste gepubliceerde uitspraken sinds de invoering van de regeling van het ouderschapsplan laten echter zien dat de rechters in eerste aanleg het verplichte karakter van het ouderschapsplan serieus nemen. Tot op heden is in één (gepubliceerde) uitspraak (Rechtbank Rotterdam) daadwerkelijk sprake van niet-ontvankelijkheid van verzoekster in haar eenzijdig verzoek tot echtscheiding vanwege het niet voldoen van het ouderschapsplan aan de wettelijke vereisten.⁹ Daarnaast is in twee gevallen (Rechtbank Maastricht en Rechtbank Utrecht) de behandeling van een gemeenschappelijk verzoek tot echtscheiding aangehouden, omdat naar het oordeel van de rechtbank nog niet is voldaan aan de wettelijke vereisten voor het ouderschapsplan.¹⁰ In deze drie zaken wordt de toegang tot de rechter voor het verkrijgen van de echtscheiding dus wel degelijk bemoeilijkt door toepassing van de regeling van het ouderschapsplan.

Anderzijds heeft de Rechtbank Utrecht tot twee maal toe laten zien dat ze artikel 815 lid 6 Rv ruim toepast, zoals ook Wortmann met een beroep op de wetsgeschiedenis propageert. In deze beschikkingen zijn partijen, ondanks het ontbreken van een ouderschapsplan, ontvangen in hun verzoek tot echtscheiding, waarbij de rechtbank in een vervangende ouderschapsregeling heeft voorzien.¹¹

In de genoemde Rotterdamse zaak en in de twee laatstgenoemde Utrechtse zaken zijn de beslissingen over de ontvankelijkheid genomen nadat deze zaken al op zitting zijn behandeld. Praktisch gezien is het begrijpelijk dat rechters tijdens een mondelinge behandeling een laatste maal willen beproeven in hoeverre het opstellen van een ouderschapsplan redelijkerwijs van partijen verwacht kan worden. Is een niet-ontvankelijkverklaring echter niet een gepasseerd station als de zaak al op zitting is geweest? Juridisch gezien niet: uit artikel 279 lid 1 Rv lijkt voort te vloeien dat van een (aanstondse) niet-ontvankelijkverklaring zonder mondelinge

9 Rb. Rotterdam 17 juli 2009, LJN BK1422.

10 Rb. Maastricht 29 juli 2009, LJN BJ5265 en Rb. Utrecht 14 oktober 2009, LJN BK0439.

11 Rb. Utrecht 2 september 2009, LJN BJ6994 en Rb. Utrecht 11 november 2009, LJN BK3265. Vgl. ook de soepele benadering van Rb. Roermond 14 oktober 2009, LJN BK0073.

behandeling zelfs geen sprake kan zijn.¹² Anderzijds kan het voor partijen verwarrend zijn dat ze niet in hun verzoek worden ontvangen, nadat de zaak wel al op zitting is behandeld.

Het voorgaande overzicht toont aan dat rechtbanken – begrijpelijk – nog zoekende zijn, waardoor de verscheidenheid in de toepassing van de regeling van het ouderschapsplan groot is. Helaas biedt het Procesreglement Scheiding weinig soelaas voor een uniforme rechtstoepassing, omdat dit reglement nogal beleidsarm is aangepast aan de nieuwe wettelijke regeling van het ouderschapsplan. Het wachten is dus op de eerste rechtsvormende beschikkingen van gerechtshoven. Maar dan moeten partijen wel eerst in appèl gaan. Hoger beroep tegen bijvoorbeeld de niet-ontvankelijkverklaring door de Rechtbank Rotterdam ligt echter niet voor de hand. Minister Hirsch Ballin heeft immers zelf aangegeven dat na niet-ontvankelijkheid altijd de ‘terugvalmogelijkheid’ openstaat van het eenzijdig verzoek, waardoor ‘de toegang tot de rechter te allen tijde gegarandeerd’ is.¹³

De invoering van het verplicht ouderschapsplan beoogt de positie van het kind bij echtscheiding te versterken. Artikel 815 lid 4 Rv verplicht de ouders om in het ouderschapsplan te vermelden op welke wijze hun kinderen bij het opstellen van het plan betrokken zijn geweest. Anders dan in artikel 809 lid 1 Rv wordt daarbij geen leeftijdsgrens van twaalf jaar gehanteerd. De eerste gepubliceerde uitspraken sinds de invoering van het ouderschapsplan laten zien dat de rechters ook deze verplichting serieus nemen.¹⁴ Zo oordeelde de Rechtbank Utrecht dat in deze bepaling niet slechts een formeel ontvankelijkheidsvereiste maar tevens een materieel vereiste moet gelezen worden, namelijk ‘dat kinderen, afhankelijk van hun leeftijd en ontwikkeling, ook betrokken moeten worden bij afspraken die rechtstreeks op hen betrekking hebben’.¹⁵ De bijdrage van Caroline Forder plaatst de positie van het kind in het echtscheidingprocesrecht in breder perspectief en geeft een overzicht van de Nederlandse regelgeving en jurisprudentie, alsmede van de jurisprudentie van het EHRM met betrekking tot de lastige kwestie van de vertrouwelijkheid van het kinderverhoor: wat moet de rechter doen als het kind aangeeft dat hij niet wil dat hetgeen hij tijdens het verhoor de rechter heeft verteld aan zijn ouders kenbaar wordt gemaakt?

Het spanningsveld tussen gerechtelijke en administratieve echtscheiding is het onderwerp van het tweede deel van de bundel. Met de verwerping van het wetsvoorstel Luchtenveld door de Eerste Kamer in 2006 en het niet-aannemen van het amendement Teeven in 2007¹⁶ lijkt de slag om administratieve echtscheiding voorlopig te zijn verloren door de voorstanders ervan. Toch is een duidelijke maatschappelijke behoefte aangetoond door de populariteit van de flits scheiding. Een

¹² Vgl. Van Mierlo 2008 (*T&C Rv*), art. 279 Rv, aant. 3.

¹³ *Handelingen I* 2008/09, 8, in het bijzonder p. 403, maar zie ook p. 402, 404 en 421.

¹⁴ Zie: Rb. Maastricht 29 juli 2009, BJ5265 en Rb. Utrecht 14 oktober 2009, LJN BK0439.

¹⁵ Rb. Utrecht 14 oktober 2009, LJN BK0439, r.o. 3.3.

¹⁶ *Kamerstukken II* 2006/07, 30 145, nr. 13.

brede politieke steun in beide Kamers¹⁷ en een goede wetenschappelijke basis¹⁸ laten de voorstanders hopen en de tegenstanders vrezen dat met de afschaffing van de flitsscheiding het laatste woord over het lot van de administratieve echtscheiding in Nederland nog niet is gezegd.¹⁹

Ten behoeve van het toekomstig debat over de modaliteiten van de invoering van de administratieve echtscheiding heeft Masha Antokolskaia in haar bijdrage aandacht gevraagd voor de ervaringen opgedaan tijdens het bestaan van de flitsscheiding. De flitsscheiding – in feite een uniek, grootschalig *real-life* experiment met een de facto-invoering van de administratieve echtscheiding in Nederland – is zonder enig daaraan voorafgaand onderzoek afgeschaft. Zij pleit in haar bijdrage voor een empirisch onderzoek naar de ten tijde van het zevenjarig bestaan van de flitsscheiding opgedane ervaringen met zowel de bekende knelpunten als de sterke kanten van deze vorm van buitengerechtelijke scheiding. Daarbij zouden gegevens moeten worden verkregen over de effecten van de openstelling van administratieve echtscheiding voor paren met kinderen en over de marginale toetsing van afspraken door een deskundige. Deze gegevens zullen de toekomstige discussie over de administratieve echtscheiding op een hoger wetenschappelijk niveau brengen.

Voor degenen die het niet-invoeren van de administratieve echtscheiding betreunden, heeft de regering als doekje voor het bloeden in een apart wetsvoorstel enige ‘vereenvoudiging’ voorgesteld in de vorm van de mogelijkheid om een notaris het echtscheidingsverzoek te laten indienen. De ontstaansgeschiedenis van, alsmede de argumenten pro en contra dit wetsvoorstel worden besproken in de bijdrage van Frits Salomons. Daarbij wordt aandacht besteed aan de merites van het behouden, dan wel het afschaffen van het huidige monopolie van advocaten in echtscheidingszaken.

In het kader van de parlementaire discussie over de wenselijkheid van een administratieve echtscheiding rees de vraag welke de rol van de rechter is als partijen het eens zijn over zowel de echtscheiding als haar gevolgen. Behoort de rechter die afspraken te toetsen en zo ja, in hoeverre? En doet hij dat dan ook daadwerkelijk zelf of laat hij dat over aan de griffier? De vraag naar de omvang van de rechterlijke toets kwam voorts uitvoerig aan de orde in de parlementaire discussie over het ouderschapsplan: in hoeverre behoort de rechter dit plan te toetsen? En kan de

17 SP, GroenLinks, PvdA, D66, VVD en LPF stemden vóór het wetsvoorstel Luchtenveld in de Tweede Kamer. (*Handelingen II* 2005/06, 27, p. 1862). De verwerping van dit wetsvoorstel door de Eerste Kamer had te maken met de slechte kwaliteit van het voorstel en niet met een afwijzende houding ten aanzien van een administratieve echtscheiding. Dat blijkt onder andere uit het feit dat senatoren van PvdA, D66, SP en GroenLinks tijdens de behandeling hebben betreurd dat het wetsvoorstel ‘Bevordering voortgezet ouderschap en zorgvuldige scheiding’ niet in de mogelijkheid van de administratieve echtscheiding voorziet (*Handelingen I* 2008/09, 8).

18 H. Lenters, *De rol van de rechter in de echtscheidingsprocedure* (diss. Leiden), Arnhem: Gouda Quint 1993; B.E.S. Chin-A-Fat, *Scheiden (ter) rechter zonder rechter? Een onderzoek naar de meerwaarde van scheidingsbemiddeling* (diss. Amsterdam VU), Den Haag: Sdu 2004; M.V. Antokolskaia (red.), *Herziening van het echtscheidingsrecht. Administratieve echtscheiding, mediation, voortgezet ouderschap*, Amsterdam: SWP 2006.

19 De PvdA-woordvoerder heeft in 2007 zelfs aangekondigd om met een eigen initiatiefwetsvoorstel inzake administratieve echtscheiding te komen. *Handelingen II* 2006/07, 76, p. 4042 e.v.

rechter door hem als onvoldoende beoordeelde afspraken van partijen opzij zetten door ambtshalve een andersluidende beslissing te nemen?

De visie van opeenvolgende verantwoordelijke ministers op de toets door de rechter bleek een geheel andere te zijn dan de visie van rechters zelf op die toets. Lieke Coenraad gaat in haar bijdrage in op dit verschil van mening en beschouwt de discussie vanuit het perspectief van de beschikkingsvrijheid van partijen en de daarvan afgeleide (processuele) partijautonomie. Daarbij betreft ze de eerste ervaringen die rechters in eerste aanleg sinds 1 maart 2009 hebben opgedaan met het toetsen van ouderschapsplannen.

Het derde deel van de bundel is gewijd aan de toekomstige ontwikkelingen die op het gebied van het echtscheidingsrecht te verwachten zijn. Met de laatste wetswijzigingen lijkt het echtscheidingsrecht geenszins in rustiger vaarwater terecht te zijn gekomen. De inspanningen van de wetgever, van practici (juristen én gedragsdeskundigen) en van onderzoekers zijn gericht op de-escalerende relatiebeëindiging en op de vermindering van schadelijke gevolgen van scheiding voor kinderen en volwassenen.

De eerder vermelde Nota Gezinsbeleid laat een duidelijk *commitment* van de regering zien om meer aandacht te besteden aan een goede afwikkeling van het scheidingstraject. In haar bijdrage gaat Henriëtte Lenters op dit beleid in. Ze bespreekt een keur aan maatregelen die ouders en kinderen tijdens de scheiding ondersteuning kunnen bieden en gaat daarbij ook in op mogelijk bruikbare initiatieven in het buitenland.

Het ouderschapsplan is nog niet ingevoerd of er wordt al nagedacht over een verdere stap in dezelfde richting: het integrale echtscheidingsplan als onderdeel van een interactieve scheiding. Een ander initiatief is het Haagse (en inmiddels ook Utrechtse) 'project regierechter' in echtscheidingszaken dat gericht is op een snellere en efficiëntere wijze van conflictbeslechting. Paul Vlaardingerbroek is betrokken bij verschillende projecten in het kader van de zoektocht naar de-escalerende relatiebeëindiging. In zijn bijdrage deelt hij de ervaringen die hij bij deze projecten heeft opgedaan.

Ook gericht op de-escalerende relatiebeëindiging is een veelbelovend initiatief dat van de andere kant van de oceaan naar ons is over komen waaien: *collaborative divorce*. Brigitte Chin-A-Fat bespreekt in haar bijdrage alle theoretische en praktische *ins* en *outs* van deze methode, waarbij partijen, bijgestaan door een team van advocaten en deskundigen, hun scheiding in onderling overleg trachten te regelen, zodat procederen niet nodig is.

Het echtscheidingsrecht is een dynamisch rechtsgebied, zoals ook weer uit deze bundel blijkt. Wij hebben net spannende veranderingen achter de rug die wij nog goed moeten verwerken en er staan alweer nieuwe ontwikkelingen op stapel. Aan stof voor een derde echtscheidingssymposium zal het dus niet ontbreken.

De tekst van de bijdragen in deze bundel is afgesloten op 1 november 2009.

Amsterdam, november 2009